

Jan^p Kučera Bohuslav
Jiří Rak Balbín

a
jeho
místo
v české
kultuře

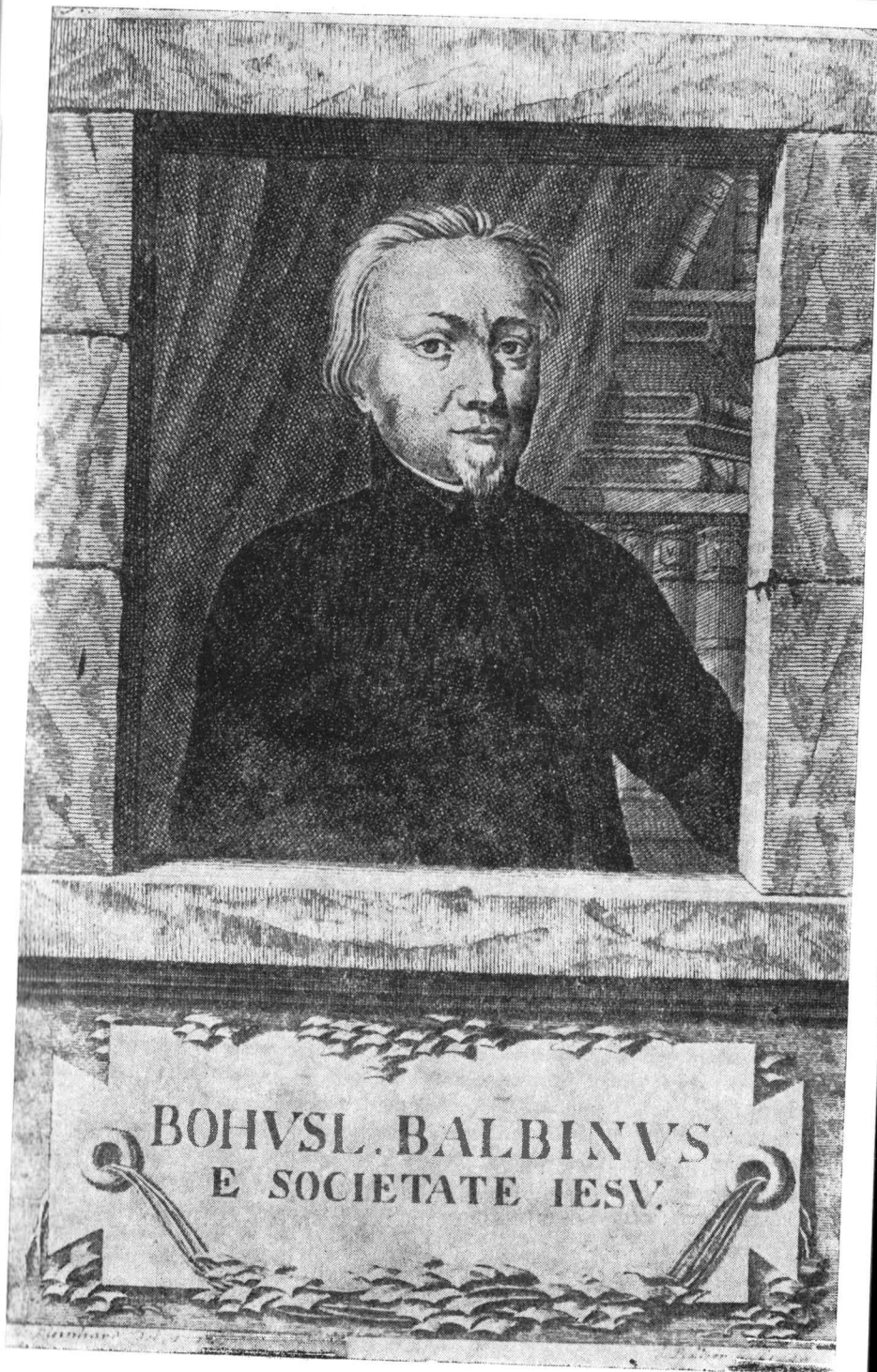
VYŠEHRAD
PRAHA
1983

Q 3

Recenzoval PhDr. Jiří Dvořský, CSc.
© Jan P. Kučera, Jiří Rak, 1982
Translation © Martin Svatoš,
Helena Businská
Typografie Clara Islerová

- 17 [I] *Podstata baroka
a barokní historiografie*
53 [II] *České země
po třicetileté válce*
69 [III] *Balbinův život*
108 [IV] *Balbinovo dílo*
144 [V] *Život a dílo Tomáše
Jana Pešiny z Čechorodu*
173 [VI] *Přátelé Bohuslava Balbína*
183 [VII] *Český barokní historismus*
205 [VIII] *Druhý život českého
barokního dějepisce*
223 *Poznámky a výběrová bibliografie*
264 *Výbor z textů*
267 [1] *Bohuslav Balbín:
Výtah z českých dějin
neboli Historie Boleslavská /M. S./*
334 [2] *Bohuslav Balbín:
Historické rozmanitosti
Království českého /H. B./*
353 [3] *Tomáš Pešina z Čechorodu:
Prodromus Moraviographiae
to jest Předchůdce Moravopisu*
361 [4] *Tomáš Pešina z Čechorodu:
Mars Moravicus /M. S./*
391 [5] *Výbor z korespondence
Bohuslava Balbína a jeho přátel /M. S./*
409 *Překladatelova poznámka*
411 *Ediční poznámka*
411 *Jmenný výběrový rejstřík*

*Portrét Bohuslava Balbina
z knihy Františka Martina Pelcla,
Abbildungen böhmischer und mährischer
Gelehrten und Künstler, Praha 1773*

*Arminigatzer Hause
der Nordseite 1708.*

[III]
Balbínův
život

*Jedno z nejvýraznějších
kritérií velikosti v dějinách
je v tom, že si naléhavě
přejeme (my, příští generace)
tu či onu individualitu
bližze poznat, co nejvíce
si dokreslit její obraz.*

Jacob
Burckhardt

*Náměstí v Hradci Králové
s budovou jezuitské koleje
podle vyobrazení z roku 1798*

Bohuslav Balbín nebyl ve svém rodě prvním, jehož jméno se trvale zapsalo do dějin české kultury. Už jeho prapraděd Jan je totiž známý svou autorskou spoluúčastí na humanistické básnické sbírce, čtyřsvazkové „Farragines poematum“, kterou uspořádal Matouš Kolín a vlastním nákladem vydal proslulý mecenáš českých humanistů, Jan st. Hodějovský z Hodějova. Veřejně činný byl i další Balbínův předek, jeho praděd Jiří Škornice Balbín z Vorličné, primátor a královský rychtář královského města Hradce Králové. V královské službě naplnil svůj život také Balbínův otec, Lukáš Škornice Balbín z Vorličné.¹ Jako královský purkrabí v Pardubicích hájil pardubický hrad proti stavovským vzbouřencům, avšak po bělohorské bitvě úřad opustil a usadil se s manželkou a dětmi ve městě, z něhož Balbínové pocházeli, v Hradci Králové. Tam mu manželka 3. prosince 1621 porodila sedmé a poslední dítě, pokřtěné starým slovanským jménem Bohuslav.²

Doba, do níž se Bohuslav Balbín narodil, neslibovala do budoucnosti příliš dobrého. Neuběhlo ještě ani půl roku od popravy 27 mučedníků stavovského odboje na Staroměstském náměstí, která ve své nesmyslné krutosti chmurně symbolizovala příští osud národa. Rovněž vydání prvního protireformačního dekretu v době Balbínova narození (13. prosince) jasně naznačilo, jakou cestou se budou dějiny obyvatel českého království ubírat. V roce 1621 a v roce příštím padly poslední mocenské pilíře stavovské opozice, v listopadu 1621 Tábor, v únoru 1622 Třeboň a v květnu hrad Zvíkov. To všechno přímo i nepřímě ohrožovalo i rodinu bývalého královského purkrabí, která sice stála věrně při vítězném panovníkovi a také vyznávala vítězovo náboženství, avšak byla a zůstala rodinou českou. A protože rod Balbínů, jakkoliv povýšen do rytířského stavu, patřil přece jen spíše k měšťskému patriciátu, čekal rodinu i neblahý osud českého měšťanstva po třicetileté válce. Válka ze země odčerpala kapitál nezbytný pro obchod a řemeslnou výrobu a navíc města ztratila i bývalá politická práva. V důsledku toho měšťský patriciát přestal jako svébytná a pevně vyhraněná společenská vrstva v pobělohorských Čechách prakticky existovat.³ Ekonomická katastrofa země byla jen dovršena pošetilým činem Ferdinanda II., když v únoru roku 1622 pronajal české mincovnic-

tví několika šlechticům, především Albrechtovi z Valdštejna a Karlovi z Lichtenštejna, holandskému bankéři de Wittemu a Židu Bassevimu. Po krátké trvající „pěči“ těchto bezohledných kořistníků byl vyhlášen státní bankrot.

To všechno byly události, jejichž závažnost si současníci sotva uvědomovali. Avšak hned únor 1622 zasáhl Balbínovu rodinu těžkou ranou. Otec Bohuslava Balbína ve věku pouhých 37 let zemřel a zanechal svého nejmladšího syna a jeho dvě starší sestry pěči své manželky a matky.⁴ Hmotná situace rodiny se prudce zhoršovala, takže byla brzy nucena přijmout pomoc příznivců a přátel. Balbínova matka prodala svůj dům v Hradci Králové za 300 zlatých jezuitům a přijala pohostinství pana Otty z Oppersdorfu na zámku v Častolovicích.⁵

Možnost, která se nabídkou častolovického pána rodině ve svízelné situaci naskytla, byla v dané situaci nejšťastnějším řešením a obzvláště velkým ziskem pro malého chlapce. Nejkrásnější léta svého dětství mohl prožít v půvabném kraji při soutoku říček Alby a Kněžny, v nově, na místě bývalé vodní tvrze postaveném renesančním zámku. Balbín se tak stal prvním ze slavných obyvatel Častolovic, proslavených v naší kultuře nejen jím, nýbrž i pobyttem obrozeneckého básníka a dramatika Františka Rajmana, Josefa Dobrovského a Františka Palackého.

Pan Otta z Oppersdorfu byl podle všech zpráv muž rozšafný. Vážnosti požíval ovšem především jakožto přisedící komorního soudu a hejtman hradeckého kraje. Vedle úředních povinností věnoval volný čas jedinému koníčku, totiž lovu, ať už honbě, čizbě nebo rybolovu. To by nás jen málo zajímalo, kdybychom nevěděli, že se těchto jeho zábav účastnil i malý Bohuslav. „Já pak,“ vzpomínal Balbín v dospělém věku, „jehož měl velmi rád a stále na očích, jsem ho často doprovázel. Z chlapeckých let si pamatuji, jak mi při střelbě pokládal na ramena pušku, a tak vlastně skrze mne bylo zabito mnoho jelenů, srnečků a jiné zvěře, zvláště ptáků, jako koroptví, bažantů a mnoho jiných“.⁶ Vzpomínka nám kreslí žánrový obrázek, plný bezstarostnosti a klidu, přičemž zvláště noční lovy byly pro malého kluka jistě plny dobrodružných zážitků. Zároveň se v něm vyvíjel jemný cit pro tajemství a krásy přírody a bystrily smysly pro její poznání. Učila ho tomu ostatně už jeho

babička, v Hradci Králové vyhlášená babka bylinářka. Pro budoucího autora „Rozmanitostí“ se všechny tyto v dětství získané zkušenosti staly neocenitelným základem příští práce.

Záměna městského prostředí za pobyt v přírodě měla nepochybně velký význam také pro upevnění chlapcova zdraví. Jako většina Balbínů ani Bohuslav se netěšil pevnému zdraví, od nejútlejšího věku ustavičně postonával a když už se zoufající matce zdálo, že vyčerpaný organismus jejího tříletého synka nemocem podlehne, rozhodla se svěřit ho pod ochranu patronky matek, Matky boží. Nejprve synka odvezla k Matce boží bolestné do Bohosudova a odtamtud na druhé mariánské poutní místo, do Staré Boleslavi. Tam byl slavnostně zasvěcen Bohorodičce.

Na samu událost se Balbín mohl pamatovat nanejvýš jen zcela mlhavě, a přece díky výchově v zaníceně katolickém prostředí vryla do jeho myšlení hlubokou stopu a trvale ovlivnila ráz jeho náboženského myšlení a cítění. Jeho katolictví nadále trvale podrží mariánskou orientaci a silně ovlivní i jeho historickou práci. V každém případě zůstává faktem, že se jeho zdraví poněkud upevnilo. Zdráv se sice necítil nikdy, prodělal dokonce několik těžkých, dvakrát vlastně smrtelných onemocnění, ale přece jen přežil všechny své sourozence o mnoho let a dožil se poměrně vysokého věku šedesáti sedmi let.

Je také třeba připomenout, že katolický ráz Balbínovy výchovy podporovala vedle vlivu zbožné babičky a matky rovněž ta skutečnost, že se chlapec od raného dětství ocitl v samotném centru rekatolizačních snah. Pan Otta z Oppersdorfu zastával vedle výše zmíněných funkcí i úřad reformačního komisaře, čili byl zodpovědný za průběh rekatolizace v kraji. A protože i na jeho panství bylo jen malé procento obyvatelstva katolického, nezbylo mu nic jiného, než začít s rekatolizací takřkajíc ve vlastním domě. Platí to ostatně doslova, protože jak jeho manželka, tak všechno zámecké služebnictvo vyznávaly víru reformovanou. Otta z Oppersdorfu musel tudíž ze všeho nejdříve povolát misionáře přímo do Častolovic a tam se s nimi setkal i Balbín. Volba reformačního komisaře padla na misionáře jezuitské, a ti začali od roku 1625 kázat v častolovickém kostele. Zprvu sice zel bezúspěšnou prázdnotou, nicméně po necelém roce trpělivého přesvědčování korunoval

jezuitskou snahu úspěch. Jeho svědkem se stal i pětiletý Bohuslav Balbín.

V té době se v malém chlapci začínal probouzet také zájem o historii. Vedle přirozené inteligence a bystré zvědavosti podporoval jeho zájem o historii sklon k romantismu, příznačný ostatně pro barokní atmosféru vůbec. Navíc se mu velmi záhy do rukou dostala Kronika česká Václava Hájka z Libočan, obsahující nepochybně s dostatek příběhů schopných rozvíjet romantické tendence dětské fantazie.

Jméno Václava Hájka z Libočan nemá v obecném povědomí českého národa dobrý zvuk. Stále se traduje přísný odsudek Františka Palackého, který Hájka označil za autora vybájených nesmyslů. Novější bádání však Hájka přece jen poněkud ospravedlnilo, když podstatně zredukovalo výčet Hájkovi připočítávaných prohřešků proti pravdě a poctivosti. Dnes také víme, v čem vlastně tkvělo nedorozumění. Palacký, právě tak jako novější Hájkovi kritici, pozapomněl, že autoru Kroniky české nešlo ani tak o napsání kroniky v duchu kritického dějepisu, nýbrž v první řadě o poučení spojené se zábavou. A tohoto cíle Hájek nade všechnu pochybnost dosáhl. Jeho kronika dobrou četbou opravdu byla a zůstala jí nehledě na její stáří dodnes. Její čtivost prověděl nespočet českých čtenářů, mezi nimi i vnímavý a okouzlený, snad teprve šesti nebo sedmiletý Balbín. Sám tvrdí, že do svých sedmi let kroniku přečetl třikrát nebo čtyřikrát.⁷ A nečetl jen „úmyslné nepravdy“, které Hájkovi mnozí vytýkali, nýbrž před jeho očima vyvstal poutavý obraz zašlé české slávy, opřený sice o mnoho dohadů, ale také o spoustu správných a ověřených zpráv. Tento obraz si Balbín už v chlapeckém věku vštípl do paměti a do srdce tak pevně, že když později sám popisoval děje království českého, byl stále někde v pozadí jeho představ obraz vytvořený Václavem Hájkem z Libočan.

Díky finanční podpoře příznivců rodiny mohla Balbínova matka poslat roku 1631 svého devítiletého, očividně nadaného synka, do školy. Prvňáčkem byl Balbín u benediktinů v Broumově a už tam navázal první ze svých pozdějších četných a významných studentských známostí a přátelství, s Ferdinandem Matoušem Sobkem z Bilenberka, pozdějším biskupem královéhradeckým a arci-

biskupem pražským.⁸ Další roky už studoval jen u jezuitů. Druhý rok v nové koleji v Jičíně, založené Balbínovým kmotrem Albrechtem z Valdštejna, třetí v Praze a konečně poslední dvě z tzv. latinských škol studoval v nejpamátnějším a nejkrásnějším moravském městě, v Olomouci. Na všech čtyřech místech, o nichž jsme se zmínili, Balbín poznával nové prostředí a potkával nové učitele i spolužáky, ale přece jen olomoucký pobyt se ukázal být pro jeho další život nejvýznamnějším. Nejen proto, že historií a historickými památkami bohatá Olomouc — s jakým asi dojetím stanul Balbín před kapitulním děkanstvím, postaveném v místech vraždy posledního Přemyslovce — ho jistě zaujala neméně než Praha, nýbrž i proto, že se stala kulisou nového vztahu, který měl pro další Balbínův život velký význam.

Právě v roce, v němž Balbín v Olomouci studoval poslední z latinských tříd, byl do funkce duchovního představeného olomouckého semináře povolán polský jezuita Mikuláš Leczycki. Tomuto muži, který s příslovečnou horlivostí konvertity dal do služeb řádu především hlubokou znalost lidské povahy, nemohly uniknout vynikající schopnosti mladého studenta a snažil se ho získat pro jezuitský řád. Balbínovi bylo čtrnáct let, vstoupil tedy do životního období snad nejvíce otevřeného pro přijetí silného vlivu, takže vztah zkušeného jezuita k němu nabyl brzy podoby otcovského přátelství. Leczycki se stal i jeho zpovědníkem a brzy Balbína získal pro myšlenku svázat život s jezuitským řádem. Snad se to neobešlo bez jistého vnitřního boje, nicméně výsledek byl tak dobrý, že Leczycki dokonce mohl svému svěřenci říci „iam tu mihi pro hamo eris“, čili budeš mi návnadou (dosl. udicí) pro získávání jiných.

Prostředky, kterých Leczycki užíval ve výchově budoucího jezuita, bývaly občas hodně tvrdé. Pro jejich ilustraci ocitujme samotného Balbína: „Když se bílila kolej, musel jsem pomáhat řemeslníkům. Ačkoliv se na mě všichni studenti dívali, musel jsem namáčet štětku v kbelíku a bílit zeď. Byl bych od toho nejraději utekl, kdyby vedle mne nestál můj duchovní otec, který mne neustále napomínal a pobízel.“⁹

Abychom porozuměli míře chlapcova ponížení, je třeba připomenout, že třebaže pocházel z městského prostředí a k měšťanstvu

měl nejbližší, byl přece jen šlechtic a v koleji požíval výhod tohoto stavu. Pro jeho povahu je ovšem charakteristické, že drsné metody jeho vztah k učiteli nepoznamenaly nijak negativně. Leczycki zřejmě přesně odhadl, co si může se zdarem a bez rizika dovolit, aniž by se musel obávat odporu nebo dokonce vzpoury. Proto se nepřipojíme k těm Balbínovým životopiscům, kteří se diví, že Balbín svému učiteli zachoval celoživotní lásku a úctu, vrcholící nakonec v jeho posledním díle, totiž biografii právě Leczyckého.¹⁰ Ostatně další běh Balbínova života dal Leczyckého tvrdé škole za pravdu. Pokora a sebezapření se mu staly důležitými vlastnostmi, bez nichž by možná nedokázal realizovat svoje ohromné dílo.

Balbínův vstup do jezuitského řádu byl mimo všechnu pochybnost významnou, určující událostí pro jeho další život. Vzhledem k tomu, že s výjimkou Tomáše Pešiny z Čechorodu byli všichni budoucí Balbínovi spolupracovníci a přátelé jezuitů, je třeba se u tohoto řádu zastavit a alespoň několika slovy ozřejmit, co znamenalo v sedmnáctém století být jezuitou.

Jezuitský řád vznikl a neobvykle duchovně a mocensky zmotulněl především proto, že k tomu měl historické předpoklady a také proto, že vycházel z určitých duchovních potřeb, které sice není snadné jednoznačně vystopovat, a tím méně převést na společného jmenovatele, ale které, vzato čistě logicky, musely být velice silné, jestliže si vynutily tak silný společenský výraz, jaký jezuitský řád představoval. Není na tomto místě asi nezbytné zdůrazňovat všechny neblahé praktiky a omyly, které s řádem souvisí, o nichž nelze pochybovat a které tak virtuózně vystihl Blaise Pascal ve svých „Listech příteli, žijícímu na venkově“. Negativní jevy, které jsou spojeny s jezuitstvím, čili se základním rámcem a základními intencemi ideové náplně řádových regulí, nebyly však nutně spojeny se všemi členy řádu. Ostatně jezuitství samo o sobě nevedlo jen a jen k tak často vytýkanému politickému pragmatismu, nýbrž také k mnoha nesporně pozitivním kulturním jevům. Zejména tu můžeme zdůraznit vysokou úroveň jezuitského školství a výborně organizovanou vědeckou práci.

Projevy nevole, kterou jezuitský řád během svého působení vzbuzoval, by nás ovšem neměly vést k pohodlnému a zvláště jednostrannému odsuzování. Mluví pro to nesčetná, namnoze

velmi cenná díla jezuitských učenců, uložená ve všech významných evropských knihovnách, učenců, kteří nejen v řádu působili, nýbrž působili také díky řádu, a které, jakkoliv byli jezuitskými řeholníky, nelze jednoduše spojovat s tím, co bylo řádu vytýkáno po právu, či s tím, co o řádu bylo vybájeno a co B. Dührer popsal ve svých známých Bajkách o jezuitech. Řád přitahoval, o tom nemůže být sporu. Proč přitahoval, to je nesnadná a přitom velmi zajímavá otázka, která může mnoho říci o prvních desetiletích evropského novověku a koneckonců o novověku vůbec.¹¹

Je známo, že organizace jezuitského řádu měla víceméně vojenský charakter a že řád od svých členů vyžadoval bezpodmínečnou poslušnost, sebeodříkání, sebezapírání, pokoru a houževnatost. Vedle těchto náročných požadavků, jejichž respektování řád vyžadoval přísněji než většina jiných řádů, zaručoval jezuitský řád svým členům výborné podmínky pro vzdělání a pro vědeckou práci a vůbec zaručoval uplatnění podle schopností jednotlivců. Také je třeba zdůraznit, že i při zřejmě vojenském charakteru řádové organizace se jezuité těšili určité, někdy velice pozoruhodné duchovní volnosti, která se občas ocitla dokonce v přímém rozporu s programovými body jezuitské řehole.

Baroko někdy bývá charakterizováno jako jezuitská kultura. Pokud tuto charakteristiku přijmeme — nelze ji úplně zobecňovat, nicméně jsou pro ni dobré důvody — je třeba ji blíže vysvětlit. V duchovní atmosféře baroka bylo opravdu něco jezuitského, avšak nikoliv v tom smyslu, že barokní duchovní atmosféru takto silně ovlivnili jezuité, nýbrž spíše naopak, že barokní duchovní atmosféra měla tendenci vytvářet, formovat jezuitů, čili že v ní byly latentně obsaženy prvky jezuitství. Čteme-li dnes třeba dopis nejvyššího kancléře českého království Viléma Slavaty, ve kterém vyslovuje přání být pohřben v jezuitském řádovém oděvu (byl jím černý talár s cingulem a biret) a zamyslíme-li se nad životní dráhou tohoto českého šlechtice, známého dnešnímu čtenáři hlavně nepříjemně trpnou účastí při defenestraci roku 1618, ale snad i z četby jeho zajímavých Pamětí, blížíme se poznenáhlu k tak těžce postižitelné, avšak přesto nápadné „baroknosti“ podobného přání a jeho mentálního zázemí.¹² Nebyla to žádná náhodná výstřednost jedince, podobných případů existovalo víc a setkáváme

se s nimi i u lidí, kteří byli na hony vzdálení náboženskému fanatismu nebo exaltovanosti. Podobný příklad třeba poskytuje i tak racionální osobnost, jako byl proslulý matematik, přírodovědec a lékař Marek Marci z Kronlandu.

Na tomto místě také připomeňme, že jezuité v sedmnáctém století se velmi odlišovali od jezuitů prvních generací. Řád prošel za století své existence značným vývojem a je tudíž logické, že praxe ledacos z původních ideálů sv. Ignáce pozměnila a že řád, zvláště při své snaze udržet se jako reálná společenská síla, se musel okolní společenské, náboženské a politické realitě přizpůsobit podobně jako třeba řád sv. Františka z Assisi nebo naše jednota bratrská. Nejednotnost jezuitské ideologie v sedmnáctém století by bylo možné zajímavě ukázat na dějinách jednotlivých provincií nebo komparací myšlenek ze spisů jezuitských učenců. Relativní duchovní volnost, o níž jsme se výše zmínili a již se těšil i náš Balbín, zašla dokonce tak daleko, že v jezuitských spisech (!) se setkáváme i s neskryvanými útoky na papeže. A přece mezi programovými body jezuitské řehole se můžeme dočíst toto: „Všichni členové ať si uvědomí, a nikoliv pouze při vstupu do řádu, nýbrž denně si to v duchu oživují, že tato celá společnost a každý jednotlivec koná válečné služby věrnou poslušností k našemu nejsvětějšímu pánu, papeži“.

Balbínův vstup do řádu můžeme tedy do jisté míry označit za celkem přirozenou životní orientaci. Dvouletý noviciát si odbýval v Brně, kam ho osobně zavedl Leczycki. Leckteré nároky kladené na novice představovaly opravdu obtížnou zkoušku, zvláště denní rozvrh neponechávající jim ani chvilku volného, neorganizovaného času k vlastnímu myšlení. Tak to ostatně formuluje třinácté pravidlo Pravidel k pravému smýšlení Ignácových Duchovních cvičení.¹³ Přesto neznáme žádnou zmínku, ve které by si Balbín na těžkosti noviciátu stěžoval. Zdá se, že si svoje povinnosti plnil ke spokojenosti nadřízených a snad i své. Neplatí to ovšem zdaleka o všech. Někteří se nechali noviciátem odradit a do řádu nevstoupili. Balbín na sklonku života ve svém hlubokém obdivu k Leczyckému trošku naivně vypráví, jak při jedné z návštěv jeho duchovního učitele v noviciátním domě zkušený jezuita přesně odhadl, kdo v řádu zůstane a kdo odejde.¹⁴

V září roku 1638 Balbín složil první řeholní sliby, tzv. řeholní vyznání (slib chudoby, poslušnosti a čistoty), a tím se uzavřel vzájemný závazek mezi ním a jezuitským řádem. Po slibech byl jako jezuitský scholasticus poslán na humanitní studia do Kladska, kde měla česká jezuitská provincie kolej. Studoval tam klasické jazyky a literaturu pod vedením vesměs vynikajících učitelů a po jednoletém studiu se odebral do pražské koleje v Klementinu na tříletá studia filozofie.

Nezdá se, že by jej barokní scholastika nějak zvlášť zaujala. Spíše se věnoval matematice (*mathesis sublimio*), kterou spolu s fyzikou v Praze vyučoval věhlasný antverpský rodák Theodor Moret, a pokračoval ve studiu klasických jazyků. Velmi si oblíbil řečtinu, kterou považoval za krásnější a nesrovnatelně dokonalejší než latinu. Už v té době se však jeho hlavní zájem soustředil na české dějiny, k nimž počal shromažďovat materiál. Na konci studia získal diplom „magistra“ filozofie, rovnající se asi dnešnímu doktorátu. Uvážíme-li, že této hodnosti dosáhl na školách jezuitských, proslulých náročností a přísností při zkouškách, je nutno Balbínovy studijní výsledky ocenit.

Mladý student se bezpochyby těšil přízni svých představených. Dokládá to skutečnost, že když představení koleje hledali nejvhodnějšího průvodce pro učeného španělského jezuitu Rodriga Arriagu při jeho cestě po českých zemích, padla volba na Balbína. Arriaga přišel do Prahy vyučovat teologii a během letních prázdnin se patrně chtěl blíže seznámit se zemí, ve které měl vyučovat. Pro jeho mladého průvodce byla cesta nad pomyšlení příjemnou záležitostí, kterou po únavném studiu a vypětí při zkouškách mohl chápat jako osvěžující odpočinek. Zároveň cesty využíval jak k rozhojnění historického materiálu, tak k poznání dosud neznámých míst v Čechách.

Rodrigo Arriaga (1592—1667)¹⁵ patřil k několika španělským řádovým učencům, kteří na pokyn řádového generála odešli ze Španělska do Čech, kde měli posílit a upevnit pozice jezuitského školství a řádu vůbec. Hlavním výsledkem Arriagovy předešlé vědecké činnosti byl v první řadě objemný kurs filozofie (*Cursus philosophiae*) z r. 1632, jímž se zařadil k nejvýznamnějším představitelům jezuitské barokní scholastiky. Filozofický věhlas

Arriagův jeho mladému průvodci jistě imponoval, přestože Balbín ani pro filozofii, ani pro teologii neměl valného porozumění. Přesto můžeme tušit, jak právě Balbína, vychovaného v humanistickém duchu, musely Španělovy názory provokovat a vybízet k přemýšlení.

Hlavní otázkou pro dozrávajícího Balbína byla otázka autorit, váhy starých spisovatelů, k nimž měl právě jako humanistický vzdělanec velikou úctu a na jejichž tradice se snažil navazovat. Tu se setkal se zjevným, někdy až agresivním popřením starých autorit. V úvodu k Arriagovu „Kursu filozofie“ jsou totiž tato pozoruhodná slova: „Žádám tě, laskavý čtenáři..., aby ses nedal odstrašit novostí mých názorů a abys je nezavrhl jen z toho titulu, že jsou nové. Pročteš-li a prostuduješ-li můj Kurs filozofie bez nesnášenlivého zaujetí pro starší filozofii, pak zjistíš, že některé závěry, o nichž pochybovat znamenalo leckdy div ne svatokrádež, opírají se o tak chatrné důvody, že se až podivíš, jak se jim mohlo po tolik století důvěřovat“. Balbín podobné názory španělského filozofa pravděpodobně znal, vždyť Arriaga mu daroval i několik knih, ale sotva s nimi mohl souhlasit. V jeho nesouhlase se neozývalo jen humanistické vzdělání či historikovo zahledění do minulosti, nýbrž i jiná národní zkušenost. Zatímco Španělova vlast v první polovině 17. století stále ještě platila za první velmoc Evropy a z této síly Španělska mohl čerpat dějinný optimismus, Balbínova situace byla úplně opačná. Český národ se i se svým jazykem v téže době takřka ztrácel před očima, utlačován politicky, národnostně i hospodářsky.

Jestliže se tedy můžeme jen dohadovat, jaké myšlenkové podněty Balbínovi přinesla úloha Arriagova průvodce, víme naproti tomu bezpečně, jak mnoho z ní vyzískal pro svoji historickou práci. Všude kam přišli, pilně navštěvoval městské i vesnické kostely, poznamenával si všechny pamětihodnosti, opisoval starobylé nápisy a zároveň vyzvídal, co zajímavého se nachází v nejbližším okolí. S nemenší horlivostí prohlížel všechny dostupné knihovny a archívy, pokud se mu ochotou svých majitelů otevřely. Takovým způsobem získal bohatou kořist historického materiálu a navázal přitom četné známosti, které mu později bývaly užitečné.¹⁶

Po skončení cesty s Arriagou se Balbín musel opět vrátit ke svým

řádivým povinnostem. Podle regulí řádu jako právě jmenovaný mistr svobodných umění nemohl okamžitě začít studium teologie, nýbrž musel několik roků vyučovat na jezuitských gymnáziích (1642—1645). Naštěstí zůstal v Praze, kde měl mnoho přátel a dobré možnosti k historické práci. Tu mu nejvíce umožňovala hlavně doba prázdnin, kterou využíval k návštěvám některých významných archívů. V létě roku 1644 například přijel do Třeboně, kde si v klášterní knihovně prohlédl a excerpoval všechny rukopisy, a to s tak horečnou pílí, že prý, podle vlastních slov, za několik dní vykonal práci, která by jinému trvala mnoho týdnů.¹⁷

Po třech letech vyučování se Balbín opět vrátil ke studiu. V letech 1646 až 1650 studoval v Praze teologii a roku 1649 byl vysvěcen za kněze. Ještě za studií vydal tiskem svůj první spisek, oslavnou latinskou báseň „Apollónovo nebeské poslání pražským vysokým školám“. Latinským veršováním se v této době zabýval hodně a některé básně, i když vcelku nemají valnou literární hodnotu, zajímavě odrážejí autorovo myšlení. Přitom ovšem nezapomínal na studia historická. Podněty v tomto směru nacházel i ve významných událostech, jichž se stal očitým svědkem. Takovou byla třeba korunovace Ferdinanda IV. roku 1646, která ho a vůbec všechny tehdejší pražské vlastence nadchla jako živý obraz zašlé české slávy. Samozřejmě využil příležitosti k bedlivé prohlídce českých korunovačních klenotů a při čerstvé paměti vyhotovil podrobný popis staré koruny z r. 1346, jablka a žezla z doby Rudolfa II., i ostatkového kříže, korunovačního roucha a velkého prstenu.

Ještě více city pražských vlastenců pobouřily pohnuté události roku 1648. Když švédský generál Königsmark obsadil Hradčany a Malou Stranu a pokusil se dobýt obě pražská města na protilehlém břehu, vzchopila se ohrožená města k zoufalému odporu. Na obraně se nepodíleli jen měšťané, kteří udatně bránili své majetky před plenem, nýbrž i mnoho pražských studentů pod vedením synovce známého jezuitského literáta Jiřího Plachého. Očitý svědek a kronikář ohodnotil vedení tohoto vůdce velmi vysoko, neboť napsal: „Jezuita tento tak srdnatě si spolu se svými akademiky vedl, že samotní krutí Švédové se zděsili a prchli do svých severských domovů.“¹⁸

Dva výjevy z těchto šarvátek a bojů nalzáme mezi spoustou rytin ve velikém latinském díle *Theatrum europaeum*, jejichž autorem byl Karel Škréta. Škréta, který se po návratu z ciziny do Prahy oženil a zabydlel na Malé Straně, nezapřel při útoku Švédů ani svoje vlastenectví, ani svoji dobrodružnou povahu a pomáhal hájit města na pravém vltavském břehu. Zde se setkal s Balbínem a odtud asi lze datovat jejich pozdější přátelství, dosvědčené ostatně i četnými malířovými kresbami v Balbínových knihách.

Setkání Balbína se Škrétou při obraně Prahy roku 1648 má i symbolický význam. Jeden z největších českých učenců sedmnáctého století se tu setkal s jedním z největších umělců českého baroka. Toto setkání více než cokoli jiného vypovídá o tragické situaci českého a moravského národa v sedmnáctém století, poněvadž snaha Balbína a Škréty a vůbec všech obránců Prahy měla významné odpůrce, Balbín pak svůj veliký protějšek. Nebyl jím nikdo jiný nežli Jan Amos Komenský, který naopak s dobytím Prahy spojoval svoje politické naděje a vůbec naděje celé emigrace.

Bylo už u nás upozorněno na skutečnost, že právě dobývání Prahy švédským vojskem odhalilo „onen tragický rozpor v lůně češtví“, který tak těžce poznamenal vývoj našich pobělohorských dějin.^{18a} Zároveň se nám tu plně odhaluje i tragika pobělohorské emigrace. Nespočívá samozřejmě v nostalgických projevech vyhnanců v cizině, nýbrž v zoufalé neřešitelnosti situace, do níž se dostali namnoze lpěním na víře svých otců. Někteří z nich tvrdě pykali za hazardní a lehkomyšlný podnik stavovského povstání, druzí bez této viny se stali obětí drsného postupu bělohorského vítěze. Bezvýchodnost jejich situace je přivedla až k politické krátkozrakosti, když své naděje spojili s porážkou země, kterou museli opustit, a svých krajanů, kteří v zemi zůstali a obětavě bojovali proti Švédům i proti rakousko-české vládě.

Bylo jen logikou historického vývoje, že nikoliv emigrace v čele s J. A. Komenským, nýbrž naopak obránci Prahy roku 1648 (vedle Balbína a Škréty jmenujme ještě alespoň dalšího významného představitele pražského intelektuálního života v sedmnáctém století, Marka Marciho, který za zásluhy v bojích se Švédy získal přívlastek „z Kronlandu“) měli pro další vývoj a obrození českého národa značný význam. Jména emigrantů upadla do zapomnění,

ba i jméno největšího z nich, J. A. Komenského, musel národu až po dvou stech letech připomenout František Palacký.

Nejsilnějším podnětem Balbínova vlastenectví pak byla událost prázdnin roku 1649. Už na kněze vysvěcený Balbín se zúčastnil slavného průvodu, v němž byl z Vídně do Staré Boleslavi přenesen posvátný obraz Panny Marie Staroboleslavské. Byl to též obraz, s nímž Balbín spojoval své uzdravení v raném dětství.

Průvod byl samozřejmě událostí a velkolepou barokní poáivnou. Nejen že se svým způsobem stal oslavou konce válečných útrap, nýbrž zároveň církvi poskytl jedinečnou příležitost demonstrovat její vítězství v kacířské zemi. Do průvodu či alespoň do Staré Boleslavi se hrnuly proudy lidí. Balbín při té slávě vypomáhal ve zpovědnici a sám prý vyzpovídal několik set lidí.¹⁹ Byl to jeho první výkon duchovní služby, a zdá se, že se chtěl v budoucím životě věnovat právě této činnosti. Můžeme tak usuzovat alespoň z toho, že ačkoliv jeho představení chtěli, aby se věnoval učitelství (po skončených studiích byl poslán na gymnázium do koleje v Českém Krumlově), Balbín pod vlivem četných vzorů ve svém okolí chtěl působit jako misionář.²⁰

Bylo mu vyhověno. Působil v mnoha krajích Čech, v Mircšovicích, ve Vyšší Horce, v Kamenici i v kraji kolem Kunvaldu, který byl zvláště proslulý houževnatým odporem nekatolíků. Na některé misie byl vyslán představenými, na jiné si ho vyžádal majitel panství, obvykle některý ze šlechticů, který Balbína znal z dob studií. Balbín byl přesvědčen, že se mu misijní práce daří. Podle vlastního svědectví prý získal během své misionářské činnosti katolické církvi několik set mužů, aniž by se byl uchýlil k jakýmkoliv výhrůžkám, o násilí vůbec nemluvě. V tomto bodě mu zajisté můžeme plně důvěřovat.

Ještě zajímavější je však jeho svědectví, že v letech 1661—1678 vrátili jezuité do lůna katolické církve 10 000 osob.²¹ To je ovšem povážlivě vysoké číslo, zvláště když si uvědomíme, že se rekatolizační akce účastnili i premonstráti a karmelitáni. Ale koneckonců počet není rozhodující. Spornější a významnější je způsob, jakým si misionáři počítali.

Rozhodnout tento spor není snadné. Víme, že v mnoha případech misionáře doprovázelo několik vojáků, avšak nelze určit, zda

kvůli zastrašení nekatolíků nebo kvůli ochraně misionářů.²² Možné bylo obojí. Samotné metody misionářů bývaly velmi odlišné. Balbín nezatajuje, že v Jičíně mnozí jezuité reptali proti domluvám Albrechta z Valdštejna, aby byli alespoň zpočátku mírní a snášenliví, a dožadovali se naopak větší tvrdosti.²³ Z toho je jasné, že mnozí misionáři užívali proti nekatolíkům tvrdého nátlaku, a když ještě uvážíme vždycky neblahou činnost vojáků, je výsledný obraz dosti chmurný. To všechno by svědčilo ve prospěch známých výpadů Valeriána Magni, který v Římě na adresu jezuitských misionářů zvolal: „Dejte mně vojsko, jaké mají při svých misiích jezuité, a já vám obrátím celý svět. Vždyť to vše je jen násilí, a nikoliv z dobré vůle.“ Magni byl rádcem kardinála Harracha, a bylo jistě k dobru věci, že jako vlivný člověk i v otázce rekatolizace Čech zastával mírný postup.²⁴

Ale při posuzování Magniho postoje k jezuitské misijní praxi je třeba opatrnosti. Nebyl totiž nestranným pozorovatelem. Zapletl se do osobních a ideových sporů právě s jezuitou a zdá se, že i misionáře posuzoval — sám ostatně jistý čas působil rovněž jako misionář — jednostranně. Přehlížel celou řadu doslova sebeobětovných misionářů, jako byli Adam Kravařský, Bedřich Bridel nebo Albert Chanovský. Není divu, že mnohé misionáře Magniho útoky velmi roztrpčily. Patřil mezi ně i Balbín, který proto radil příteli Janu Tannerovi, aby Magniho tvrzení, že rekatolizace Čech je dílem vojenského nátlaku, vyvrátil prostým podrobným vypsáním života Alberta Chanovského.²⁵ Balbín sám ve své misionářské práci nejrady volil prostý rozhovor s nekatolíky, což byl při jeho vlídné povaze jistě nejrozumnější postup. Kázat z kazatelny se ostýchal, protože měl příliš vysoké mínění o řečnickém umění a při své skromnosti naopak velmi malé mínění o svých řečnických schopnostech. „Byl jsem dalek toho, abych se osmělil vystoupit na kazatelnu a tam se blýskal před nezkušenými jako vzor toho božského umění.“²⁶

I když se Balbín misionářské činnosti věnoval rád a měl v této práci docela uspokojivé výsledky, došli jeho představení ke správnému názoru, že mladý učenec řádu prospěje mnohem více jako učitel. V roce 1653 byl poslán vyučovat na gymnázium v Kladsku a po roce opět v pražském Klementinu.

V Praze se jeho život ocitl téměř na pokraji smrti. Když zpovídal studenta umírajícího na černé neštovice, nakazil se od něho. Nemoc nakonec šťastně přestál, jistě i za pomoci lékaře klementinské koleje. Nebyl jím nikdo jiný, než slavný lékař, matematik a filozof, Marek Marci z Kronlandu (1595—1667), ozdoba tehdejší pražské univerzity i jezuitského řádu, do něhož na konci života vstoupil. Myšlenkovou úroveň Marciho filozofie dokazuje nejlépe fakt, že ještě v 19. století nebyla zcela antikvanou záležitostí a je tedy zřejmé, že Balbínovi bylo přátelství s tímto mužem, jež navázal v době své nemoci, jedinečnou příležitostí rozšířit své vzdělání. Vskutku od Marciho získal především v přírodních vědách řadu cenných poznatků a zkušeností, když ho jeho o čtvrt století starší přítel s sebou brávil na návštěvy nemocných. Balbín si všiml nemocí i způsobu léčení a o všem, co pozoroval, dělal si podrobné poznámky.²⁷

Díky Marcimu navázal pravděpodobně styky i s Pavlem Stránským, jehož knihy O českém státě si velice vážil a o ním se, jakkoliv byl Stránský novotrakvista a emigrant, několikrát pochvalně zmínil ve svých knihách.²⁸ Balbínovy styky se Stránským však nelze přeceňovat. Omezily se v nejlepším případě jen na několik pozdravů, protože i když Stránského mohlo zaujmout nadšení mladého jezuitu pro české dějiny, jeho historickou práci znát nemohl. Zemřel roku 1657, pouhé dva roky po vytištění Balbínovy první historické práce, *Divy Vartensis*.

Také pražské učitelování se omezilo na dobu jednoho roku, ve školním roce 1655—1656 Balbín vyučoval v Brně a po tomto roce odešel do Jindřichova Hradce. Tam působil čtyři roky a na rok 1660—1661 byl přeložen opět do Brna. V tomto roce mu byla další učitelská činnost zakázána.

Třináct let vyučování znamenalo pro Balbína mnoho. Právě v této době vyzrál v historika, nicméně významná byla i jeho pedagogická činnost sama o sobě. Byl výborným učitelem, snad proto, že učil rád a měl o práci učitele velmi vysoké mínění, související s jeho starostí o budoucí osud národa. Jeho pedagogické úspěchy se zakládaly na výborném vztahu k žákům. Na prvních stránkách svého *Nástinu humanistických disciplín* o tom napsal několik pozoruhodných vět. Vyjádřil v nich radost „nad klidným

svědomím, že žádného žáka opovrživě nepojmenoval, žádného nepokáral ani nepotrestal, kdo by neuznal svoji vinu“, takže za třináct let prý žádný žák neodešel ze školy zattížen nenávisí vůči němu.²⁹

Jeho žáci pocházeli z nejrůznějších sociálních vrstev, počínaje „chudými a bezvýznamnými“ až po takové, kteří „byli oprávněně pokládáni za čekatele nejvyšších míst čestných v obojím oboru veřejné moci“. A slavjanofil Balbín nezapomene připomenout, že mezi nimi bylo i jedenáct druhů „ze slavného království Polského, kteří... dnes, vzpomínajíc svých studií, posílají pozdravy ze samého Polska“.

Se stejnou skromností, která mu dovoľovala spokojit se s gymnaziálním učitelstvím bez vyšších ambicí, hodnotil Balbín i výsledky své pedagogické práce. „Ačkoliv nevzešli z mé výchovy tací a tak velicí, jako ze Sókratova klínu labuť Platónova, přece neklam se v soudu, že jsem alespoň něčím přispěl“. Svě žáky se snažil získat i pro svoji největší lásku, totiž pro staré příběhy z českých dějin. Zdá se, že se mu to dařilo. „Vždy význačná a podivuhodná byla u vás láska k dějepisným příběhům“, oslovuje v Nástinu bývalé žáky a vzpomíná, že jim je vyprávěl vždycky, když se jim chtěl zavděčit a osvěžit jejich pozornost, zesláblou sledováním jednotvárného výkladu a vůbec unavenou školními starostmi.

Unavená však nebyla jen pozornost žáků, nýbrž unavený posléze byl i jejich učitel. Přemíra školních povinností a nedostatek volného času ho vyčerpávaly fyzicky i dušně. „Od té doby, kdy jsem vstoupil do tohoto Tovaryšstva, jsem byl vždy zavalen prací,“ stýskal si Balbín v dopise Janu Tannerovi. „Velebnost vaše jistě ví, co to znamená učit rétoriku. Já ji učím už osm let. Ve školách učím už dvanáct let a již, jak jsi slyšel, mne nenávidí a nazývají mne lenochem. Dvě a půl hodiny ráno, po obědě dvě hodiny strávím čas se žáky. Kde je čas na bohoslužby, na čtení breviáře, každodenní témata, opravování mluvy žáků a na povinnosti v refektáři atd? Kolik mi pak asi zůstane času?“³⁰ Balbín svoji časovou tíseň určitě nepřeháněl. Například v Jindřichově Hradci vedle přednášek v nejvyšší gymnaziální třídě musel vyučovat i 47 jezuitských scholastiků a mimo to zastával funkci studijního prefekta a ředitele mariánské kongregace. To všechno ještě není

úplný výčet jeho povinností. Časově náročná byla také příprava a pořádání žákovských divadelních představení a nejrůznějších oslav. Není vyloučeno, že autorem některých³¹ her byl sám. Ostatně psal v této době více příležitostných spisků, jako byla třeba příruční knížka pro členy mariánské družiny.³¹

Nelze se divit, že si Balbín často stěžoval přátelům na přepracovanost a na nedostatek času pro historickou práci. K ní se v té době jeho pozornost obracela v první řadě, a proto tak těžce nesl zaneprázdnění jinými povinnostmi. Dokonce se v této věci obrátil na generála řádu do Říma a po jeho zásahu mu český provinciál přece jen přiznal ve školním působení částečnou úlevu.³²

Přihlédneme-li ke všem výše zmíněným povinnostem, je Balbínova historická práce v letech jeho pedagogického působení prostě ohromující. Při pobytu v Kladsku začal na žádost opata cisterciáckého kláštera psát knížku o mariánském poutním místě ve Vartě a hned po jejím vydání roku 1655 vyhověl v Brně děkanu brněnského kapitulního kostela v žádosti, aby podobnou knížku napsal i o poutním místě v Tuřanech. Do třetice oslavil mariánská místa v Čechách obsáhlou knihou o Svaté Hoře u Příbrami.

Ani tento mariánský triptych však nezahrnuje všechnu Balbínovu historickou práci v letech učitelování. Začal psát spis o české šlechtě, prostudoval v Jindřichově Hradci bohatou sbírku listin, uspořádal tamní zámeckou knihovnu a za historickým materiálem vážil i dlouhou cestu do Třeboně, kde byl zámecký správce jeho přítelem.³³ Přitom zůstával věrný svému zvyku poznávat na dlouhých vycházkách všechny pamětihodnosti kraje. Často ho při nich doprovázelo několik jeho žáků. Takové výpravy někdy měly tajuplně romantický ráz, když např. v Jindřichově Hradci prozkoumávali podzemní chodbu pod kostelem sv. Jakuba.³⁴

Balbínovo učitelské působení, které trvalo více než deset let, nečekaně skončilo na základě nařízení řádových představených. Důvody tohoto náhlého rozhodnutí nejsou dnes zcela jasné a charakter dochovaných pramenů je neumožňuje blíže určit. Přece však lze téměř s určitostí tvrdit, že hlavním důvodem nebylo Balbínovo vlastenecké působení na žáky, jak tvrdí naprostá většina balbínovské literatury, pokud celou záležitost nepřechází mlčením. I nejasné formulace v dopisech řádových představených o této

aféře naznačují, že se Balbín ve styku s mládeží zřejmě dopustil nějakého mravního poklesku.³⁵ K aféře pravděpodobně došlo už v Jindřichově Hradci, načež byl Balbín narychlo přeložen do Brna, než se věci vysvětlí a urovnají.

O průběhu jednání a výsledných kárných opatřeních víme jen málo, už proto, že v celé Balbínově korespondenci se k celému případu nenajde jediná zmínka. Teprve v dubnu roku 1661, kdy byl přeložen do Jičína a tam fakticky už zbaven učitelování, máme první zprávu v dopise generála Tovaryšstva Balbínovi. Generál lituje, že se Balbín zapletl do tak ožehavých věcí a ohrozil pověst řádu. V Římě si pak vyžádali posudky na jeho dosavadní působení a v srpnu konečně dospěli k tomuto závěru. „Vzhledem k tomu, co Vaše Důstojnost o sobě píše, i k tomu, co o Vás říkají a píší jiní,“ psal generální vikář Balbínovi, „ponechávám Vás v řádu. Ostatek Vám sdělí P. provinciál.“ Co to bylo, to se dovídáme z instrukce provinciálovi. „P. Balbínovi uložte spasitelné (ale soukromé) pokání a zařídte, aby P. Balbín byl úplně zbaven jakéhokoliv styku se studující mládeží a všelijaké jiné příležitosti, která by mu mohla uškodit a řád zneuctít.“³⁶

Zdálo by se, že tím byla nepříjemná záležitost vyřešena, ale nebylo tomu tak, a to je také hlavní důvod, proč ji nelze jednoduše odbýt. Měla totiž trvalý vliv na všechny příští vztahy mezi Balbínem a řádovými představenými a objevila se vždy znovu, kdykoliv mezi oběma stranami došlo v čemkoli k neshodám.

Balbín sám svoji vinu uznával a aféru kolem své osoby chtěl zahladit žádostí o přeložení do Itálie, kde by prý mohl dělat zpovědníka v poutním chrámu v Loretě.³⁷

Nejosudnější pro něho ovšem bylo — a to je prvořadě důležité i pro naše posuzování celé záležitosti — že vzniklá nedůvěra k jeho osobě se přenesla i na jeho literární práci. Víme totiž, že představení v souvislostech s jeho poklesem uvažovali o tom, zda by mu nemělo být zakázáno vydávání knih, které „už jménem autorovým tak poskvrněným, také osoby stojící mimo řád radí zapovědět“.³⁸ Je tedy zřejmé, že vůbec nešlo o obsah Balbínových knih, nýbrž o samotný fakt vydávat autora, který se tak neblaze provinil. A to byla také tendence, která určovala, proč vztah řádových představených a řádové cenzury — nejen k Balbínově osobě, nýbrž

i k obsahu jeho knih — provázela zaujatost, se kterou se u jeho historicky činných přátel nesetkáváme.

Brzy to potvrdila cenzura Balbínovy sbírky latinských básní a epigramů „Včelí roj“ (Examen melissaeum). Cenzura byla neobvykle dlouhá a velice přísná. V řádcích člověka s pošramocenou pověstí se prostě hledalo i to, co v nich vůbec nebylo, a vskutku podle hesla kdo hledá, najde, v Balbínových verších byly shledány necudnosti. A tak i když v létě roku 1663 byla kniha povolena k tisku, doporučil přece jen řádový generál českému provinciálovi, aby Balbína přeložili do Slezska, kde ho nikdo nezná. Český provinciál však návrh z Říma nerespektoval úplně a za další místo Balbínova působení určil kolej v Klatovech, kam se Balbín odebral z Jičína na konci roku 1663.³⁹

Balbín z Jičína odcházel jen velmi nerad. Jičín se mu líbil a cítil se tam spokojený. K dispozici měl prý výbornou knihovnu (i stravu, jak nezapomněl zdůraznit) a příznivou okolností bylo i přátelství s jičínským rektorem. Cítil se sice izolován, zvláště když vázlo poštovní spojení s přáteli, avšak těmito potížemi koneckonců trpěli i oni. Jiří Crugerius se mohl v Uherském Hradišti cítit ještě izolovanější a na poštovní nespolehlivost si stěžoval také.⁴⁰ Jičínský pobyt byl významný i pracovně. Balbín tu připravil do tisku Včelí roj a pilně pracoval na biografii prvního pražského arcibiskupa Arnošta z Pardubic. Původně sice zamýšlel vypsát život a vládaření Karla IV., avšak naneštěstí dostal informaci, že se k téže práci chystá mohučský jezuita Jan Gamans a Balbín mu ve své skromnosti nejen ustoupil a vzdal se svého projektu, nýbrž do Mohuče dokonce poslal vzácné listiny, které měl k tématu sebrány.⁴¹

Protože však na českých dějinách doby císaře Karla IV. Balbín obzvláště lpěl a nechtěl se svého záměru vzdát úplně, rozhodl se napsat náhradou za původní plán životopis císařova arcibiskupa. Látky měl sebráno mnoho a ještě ji s pomocí přátel doplňoval. Zvláště Jan Tanner, který prodléval v Praze, mu pomohl výpisky z kapitulní knihovny, o které Balbín už dříve žádal marně F. Bridela.⁴² V létě roku 1661 Balbín excerpoval archív v Kladsku, rok na to pracoval v Olomouci a navštívil Vídeň, Štýrsko a pravděpodobně i Slovensko.

S pobytem ve Vídni se váže zajímavá příhoda. Balbín vystoupil

na věž svatoštěpánského kostela tak vysoko, že se dotkl až kamenné růže, které bývají na špičce gotických věží. Představa čtyřicetiletého jezuitského učence, šplhajícího po věžích kostela, je možná trochu bizarní, nicméně pro Balbína velmi charakteristická, protože podobným způsobem si počíнал všude, kam přišel. Všechno chtěl poznat, vidět, ohmatat si a často nikoliv bez značného nebezpečí.

Jestliže tedy Balbín za jičínského pobytu prožil „tak veselé dny, že takové ani nepamatoval“, je jeho rozčarování z přeložení do Klatov celkem pochopitelné, i když objektivně vzato, nové prostředí nebylo tak zlé. Klatovy byly sice od Prahy dál než Jičín, ale přece jen nesrovnatelně blíže než slezský Hlohov (kam měl být původně přeložen). Navíc klatovská kolej (založená roku 1633 a proslavená působením Alberta Chanovského) jakkoliv vzdálená, patřila přece jen k přednějším kolejím české provincie. Rovněž pozice, kterou Balbín v koleji zaujal, nijak nenasvědčovala, že je v Klatovech vlastně z trestu. Patřil mezi tři poradce koleje a v kolejním katalogu je uváděn jako dějepisec české jezuitské provincie. Tato funkce mu popřála poměrně velkou volnost při cestách za prameny. Přesto na dějinách provincie nepracoval rád, „práce ho dokonce přiváděla k zoufalství“ a také ji nikdy nedokončil.⁴³

O to usilovněji realizoval své další plány. Setkání s hejtmánem plzeňského kraje hrabětem Jindřichem Bedřichem z Gutštejna mu vnuklo myšlenku napsat pojednání o původu rodu Gutštejnů a životě blahoslaveného Hroznaty, který měl být údajně předkem rodu. Genealogické spisy byly v 17. století velikou módou, avšak jejich autoři stáli před nesnadným úkolem. Sám Balbín, který napsal v závěru pojednání o Gutštejnech, že chvála jedněch není pohanou druhých, zakusil nevděčnost podobné práce. Od Hroznaty odvozovali svůj původ i Vrtbové, kteří se ovšem Balbínovými vývody cítili uraženi.⁴⁴ Balbín se v této zapeklité otázce střetl dokonce i s Jiřím Crugeriem, který soudil, že Gutštejnové vůbec nejsou slovanského původu.⁴⁵ A přece i tato tak málo vděčná práce přinesla Balbínovi radost v podobě navázání nových přátelství. Navštívil Wolfa Maxmiliána Lamingera z Lamingenu, známého to Lomikara z Jiráskových Psohlavců, který byl spřízněn s Gutštejnem, a s ním pak udržoval přátelské styky.

Mnohem významnější byly navázané kontakty s řeholníky pre-

monstrátského kláštera v Teplé, tamějším opatem Raimundem Wilfertem I. a profesorem teologie Aloisem Hackenschmidtem. Podnětem k těmto stykům bylo Balbínovo hledání vztahu mezi bl. Hroznatou s tepelským klášteřem, a vztah německých premonstrátů a českého jezuitu dostal brzy podobu upřímného a pro Balbínovu vědeckou práci velice užitečného přátelství.

V té době už Balbín pilně připravoval velké dílo o českých dějinách. Celistvé vypsání českých dějin chápal jako hlavní cíl své historické práce, a proto k jeho přípravě přistupoval neobyčejně odpovědně. V dopise páteru Hackenschmidtovi poukazuje na svoji už šestnáctiletou práci na poli historie, takže prý během příštích šesti let bude schopen vydat tři nebo čtyři díly českých dějin.⁴⁶ Zdá se, že ještě věřil v možnost zvládnout obrovský úkol, který si předsevzal, podle původních představ. Snad k tomuto pracovnímu optimismu přispěla i toužebně očekávaná změna místa pobytu, když byl na podzim roku 1664 přeložen do Českého Krumlova.

Spokojenost s novým místem, v němž prý našel mnoho dobrých přátel, klid pro práci a hlavně dobrou knihovnu se spoustou starých rukopisů, se odráží v náladě dopisů posílaných z Krumlova hlavně do Teplé, ostře kontrastující s depresivními náladami klatovského pobytu. Zdá se také, že i dozvuky někdejší aféry pomalu utichaly, takže mu bylo popřáno ještě více volnosti. Víme alespoň, že poprvé od roku 1661 se Balbín v Krumlově zaměstnával i pořádáním divadelních představení. Generál řádu sice českého provinciála varoval, aby nezapomněl, „co se událo“, ale zdálo se, že z nedávných mračen nad pilným historikem zůstaly neškodné mráčky.⁴⁷

Přemítání o formě chystaných českých dějin Balbína znenáhla přivedlo k myšlence spojit tuto práci s vypsáním dějin staroboleslavských a zvláště staroboleslavského zázračného obrazu. Myšlenka zpracovat toto téma se poprvé objevuje v dopise tepelskému opatu v červenci roku 1665, který je posílán ze Staré Boleslavi.⁴⁸ Balbín tam zřejmě hledal prameny, ale na ty byla Boleslav už chudá. Kapitulní archiv, který byl uložen ve věži kostela sv. Václava, shořel roku 1640 za vpádu Švédů.

Pohnuté osudy měl ostatně i památný obraz, známý jako paladium země České.⁴⁹ Když do Boleslavi vpadlo roku 1632 saské

vojsko, zmocnil se obrazu jeho velitel a odvezl jej ze země. Po zdoluhavém vyjednávání, do kterého zasáhl i Ferdinand II., byl obraz teprve roku 1636 za vysoké výkupné vrácen a v září roku 1638 v okázalém průvodu za osobní účasti Ferdinanda III. přenesen do Staré Boleslavi. Při drancování roku 1640, při němž byl kostel sv. Václava „ohněm skrz ukrutného nepřítele v popel obrácen a zkažen“, bylo už paládium spolu s chrámovým pokladem ukryto nejprve v Praze a později ve Vídni a do Staré Boleslavi se vrátilo až ve slavném průvodu roku 1649.

Ve Staré Boleslavi Balbína zastihlo pozvání jeho bývalého spolužáka a přítele Matouše Ferdinanda Sobka z Bilenberka, aby se zúčastnil jeho intronizace v Hradci Králové. Budoucí biskup pro Balbína a staroboleslavského děkana dokonce poslal vlastní kočár. Slavnost se konala 29. července 1665 a Balbín se při této příležitosti opět setkal se svými četnými přáteli, mezi jiným s Tomášem Pešinou a Jiřím Crugeriem, kteří do Hradce Králové přijeli z Jičína. Ještě na cestě do Hradce se Balbín zastavil v Častolovicích a pobyl několik dní na místech svého dětství. Po intronizaci se vrátil se staroboleslavským děkanem do Staré Boleslavi a posléze do Prahy, kde chtěl dohlédnout na tisk spisu o Gutštejnech a shánět další prameny k historii staroboleslavské a českým dějinám.

Hlavní naděje v tomto směru upíral ke kapitulnímu archívu na Pražském hradě. Avšak tu nastaly těžkosti. Ačkoliv se za Balbinovu snahu postavili i některé vysoce postavené osobnosti, svolení k práci se mu nepodařilo získat. Roztrpčený historik si postěžoval, že už podruhé mu zůstaly dveře k nenahraditelnému materiálu uzamčeny, ačkoliv mnozí jiní si z archívu vypůjčovali, ba i taková, „kteří dějepisu vůbec nerozumí“.⁵⁰

Z největších nesnází mu pomohli přátelé, zvláště Jiří Crugerius. Také Matouš Ferdinand Sobek z Bilenberka, který se roku 1668 stal pražským arcibiskupem, využil svého vlivu v Balbínův prospěch. Vymohl mu například přístup k materiálu archívniemu svatojiřského kláštera, protože „páter Balbinus, jakožto muž v historiích zběhlejší, jistě i užitečný věci vynajde“.⁵¹

Největší pomoc však Balbín očekával od Tomáše Pešiny, tehdy už člena svatovítské kapituly. Tu se však poněkud zklamal, takže na Pešinovu adresu dokonce napsal tuto výčitku: „Já zajisté a Jiří

Crugerius všechno téměř bez závidosti jsme mu sdělili, co se mu podle našeho názoru hodilo k jeho práci. On naše dobrodiní ve svých spisech vděčně uznává a často uvádí: naproti tomu však málo nám sdělil z historie starší doby řka, že to již beztoho dávno víme a že podle kapitulního zákona je zakázáno z knihoven a archívů kostela něco vynášet na světlo a někomu to ukazovat. A tak jsem až na 30 svazků ‚libri erectionum‘ a několik knih nedostal nikdy nic, ostatně si na to stěžoval také Kruger.“⁵²

Málo pomoci se Balbín dočkal i od české šlechty. To ho mrzelo obzvláště. Mezi šlechtou měl sice mnoho přátel, několik i velmi důvěrných, ale celkově ho postoj šlechty, kterou pokládal za představitelku českého národa, velice zklamal. „Nebudu proti svému obyčejí vynášet svoji pilnost při vyhledávání psaných kodexů, je však třeba poznamenat, že moje chvalitebná zvědavost nenacházela žádné podpory. Byl jsem odmítnut tam, kde se to nejméně slušelo a přístup mi odepřeli ti, kteří mou snahu měli podporovat obzvláště. Tím víc velebím ty, kteří mi otevřeli cestu i k tajným skrýším. . . Zvláště dvě obtíže se mi při té snaze stavěly do cesty, jednak je málo knihoven, jež by nebyly nečervi, nýbrž plameny a divé válečné kacírství spálily a zničily, jednak zlé podezření, abych z knihoven nevynesl na světlo něco pro pány nečestného.“⁵³

Nakonec přes všechny překážky Balbín dílo, jemuž věnoval téměř deset let práce ve svém nejzralejším a nejplodnějším období, šťastně dokončil a odevzdal řádové cenzuře. V červnu roku 1669 dostal od řádového generála zprávu, že cenzura dílo schválila, takže Výtah z českých dějin mohl jít do tisku. Všechno se zdálo být v nejlepší pořádku a navíc se vyskytl i krásný plán do budoucnosti, když na Pešinovu přimluvu se na Balbína obrátila pražská metropolitní kapitula s dotazem, zda by se neujal vypsání jejich dějin.⁵⁴ Jenže Balbín se neradoval dlouho, protože události dostali nečekaně jiný směr a spád.

Když byla vytištěna více než polovina knihy, byl tisk na udání z Prahy řádovým generálem zastaven a kniha byla poslána do Říma k nové cenzuře, protože generál Balbína podezíral, že po cenzuře do knihy vložil ještě nějaká závadná místa. Špatně dopadlo také jednání o práci na dějinách pražské kapituly. Kapitula sice

žádala řádového provinciála, aby Balbína pro tuto práci uvolnil, ale nakonec nedošlo k dohodě na zákrok státní cenzury. I tento zákrok zřejmě souvisel se vzruchem kolem Epitome. Současně s tím dopadla na Balbína třetí těžká rána. Na příkaz řádového generála měl být odstraněn z Prahy „někam, kde nebude moci škodit“. Za místo jeho „exilu“ byly zvoleny Klatovy, město, ve kterém se už jednou cítil tak nešťastný. Odtud Balbín jen nepřímou, odkázaný na skrovnou poštu, sledoval další osudy svého Epitome.

Hlavním zastáncem jeho věci v Praze se stal hrabě František Oldřich Vchynský. Jemu také Balbín svěřil opis své knihy, který dal pořídit z obavy, že by se mohla cestou do Říma ztratit.⁵⁵ A z dopisu téměř šlechtici se dozvídáme, co se vlastně skrývalo za označením „závadné věci“, o nichž si psali řádoví představení z Říma a Prahy. Balbín byl obviněn z velezrady, protože upíral habsburskému rodu dědická práva na český trůn tvrdě, že Habsburové dědické právo neměli už za krále Jana.⁵⁶

Události nyní postupovaly jen pomalu. Naštěstí se několika přátelům podařilo pro Balbínovu věc získat zájem samotného císaře Leopolda I., který roku 1673 při pražském pobytu vyslovil přání, aby Balbínova historie vyšla tiskem co nejdříve. Císařovo přání nemohli ignorovat ani v Římě, kde proto rozhodli, aby k revizi rukopisu byli určeni co nejneustraněnější z jezuitů v Čechách. Na základě jejich posudků mělo být s konečnou platností rozhodnuto, jaký bude další osud díla.

Vybraní revizoři se svého úkolu zhostili v několika měsících a výsledek jejich práce byl Balbínovi poměrně příznivý. Soudili, že mnoho věcí bylo Balbínovi vytýkáno zbytečně a že v díle tudíž mohou zůstat. Jiné Balbínovy výrazy navrhovali trochu zmírnit a konečně z díla vypustit. V Římě přesto nebyli zcela uspokojeni a dále se obávali, že v díle zůstane i tak mnoho „věcí závadných, které by mohly urazit a v myslích zakořenit roztrpčenost“.

Zatím pro Balbína nepřestával pracovat František Oldřich Vchynský, pražský prezident nad apelacemi. Získal ve Vídni nejvyššího hofmistra Jana Maxmiliána Lamberga, císařova zpovědníka Filipa Müllera a dvorského knihovníka Petra Lambecka. Posledně jmenovaný znal Balbína už z dob, kdy Balbín navštívil Vídeň a byl mu v jeho sporu nakloněn.⁵⁷ Vypracoval posudek na

recenze Balbínova díla a předložil jej vědymilovnému císaři. Balbínovo dílo charakterizoval jako dílo nábožné, učené, obezřetné a pečlivé, naproti tomu se posměšně vyjadřoval o práci nejmenovaného cenzora.

Aby měl čtenář lepší představu o výtkách, které cenzura Balbínovi vytýkala, uvedme několik příkladů. Mimo obecné výtky, že Balbín popírá dědičné právo Habsburků a že popouzí Čechy proti Němcům, poukázal Lambeck na řadu směšných maličkostí. Balbínovi bylo vytýkáno, že se rozepisuje o porážce císaře Albrechta králem Václavem II. roku 1304. Porážka je porážka, konstatuje Lambeck, a Balbín s ní nemá nic společného. Co se týče dědičného práva, nezná prý cenzor ani to, co znají děti historiků, nehledě k tomu, že Balbín užil jen listin, které vydal habsburskému domu oddaný Melchior Goldast. Bylo by tedy více na místě soudit Goldasta a mnoho jiných spisovatelů, jejichž zprávy Balbín prostě přebral. Cenzor se rozhořčoval i nad Balbínovou zprávou, že Rudolfa Habsburského, manžela Elišky Rejčky, v Čechách nazývali Kašička. Co na tom, divil se Lambeck, vždyť Balbín to nevymyslel. Nakonec Lambeck vyjádřil lítost, že tak skvělé dílo bylo pozdrženo námitkami jakéhosi mudrlanta, jehož úvahy jsou dílem jalové a titěrné, dílem převrácené a neslušné, dílem zlomyslné a urážlivé.⁵⁸

Balbín tyto námitky vůči svému dílu znal a věděl také, kdo je oním „mudrlantem“. Opis námitek získal od Lambecka a dostal také posudky cenzorů řádových, a když viděl zjevnou malichernost výtek vůči svému dílu, začal pomalu chápat, že v záležitosti jde o osobní nenávisť mnohem víc než o její věcnou stránku. Bylo mu divné, že chtějí „zničit chudého řeholníka, který nikomu ani veřejně ani tajně neublížil“.⁵⁹ Tato Balbínova vlastní slova nejlépe ukazují, v jakém duševním rozpoložení se nacházel. Jeho zoufalství zvyšovalo i klatovské vyhnanství.

Ze všech těchto nálad, ze strachu o svoje dílo, z pocitu pronásledování a opuštěnosti a nakonec i z nenávisti vzniklo Balbínovo nejznámější dílo, jeho Rozprava na obranu jazyka slovanského, zvláště pak českého. Protože toto dílo nebylo určeno k vydání, mohl v něm Balbín co nejotevřeněji vyjádřit svoji uraženou národní hrdost i nenávisť k člověku, který byl hlavním původcem jeho

potíží s Epitome a tím zároveň i jeho klatovského exilu. Tímto nepřitelem byl nejvyšší purkrabí království českého Bernard Ignác Bořita z Martinic.⁶⁰

Vztah mezi nejvyšším pražským purkrabím a Bohuslavem Balbínem je vedle Balbínovy mravnostní aféry druhým nejvýznamnějším klíčem k pochopení Balbínových životních nesází. Dochované prameny nám sice nedovolují přesně vystopovat genezi tohoto vztahu, avšak je jisté, že vrcholil téměř otevřeným nepřátelstvím. První zpráva, kterou máme o Balbínově vztahu k synovi jednoho ze tří mužů, kteří vskutku téměř zázračně přežili všeobecně známou defenestraci roku 1618, ukazuje, že vztahy obou mužů byly zpočátku docela přátelské. Balbín píše roku 1666 Aloisu Hackenschmidtovi, že si Bernard Ignác Bořita z Martinic opět opatřil dvacet exemplářů knihy o Gutštejnech a všechny vlastnoručně rozdal.⁶¹ Nejvyššímu purkrabímu se kniha asi líbila, navíc autorovi pomohl s její distribucí. Avšak pokud můžeme na základě této jediné zprávy usuzovat, že ještě roku 1666 byl Martinicův vztah k Balbínovi celkem přátelský, sotva to platí o Balbínově vztahu k němu. Balbín už dávno v Martinicovi viděl jednoho z hlavních viníků bědné situace českého království a zvláště ho hnětlo, že jím byl příslušník české šlechty. Už ve sbírce Včelí roj nacházíme epigram „na zpupného odrodilce vlasti“, který byl sotva namířen na někoho jiného, než právě Martinice: „Tolikrát ses Bernarde vychloubal, že tě zrodilo Rakousko (Austria me genuit), a vypravoval jsi o velkých činech svého rodu, jenže ty sám nemáš vyjma svého vychloubování rakouského vůbec nic“.

Pokud se tento epigram Martinice dotýkal, nezdá se, že by začal nepřátelství mezi oběma muži. Dosvědčuje to nejen výše zmíněný Balbínův dopis, nýbrž i skutečnost, že nikdo jiný než Martinic doporučil roku 1688 Balbína knihovníkovi císaře Leopolda Petru Lambeckovi a své dceři věnoval Šteyerův český překlad Balbínovy Divy Montis Sancti.⁶² A přece do dvou let se vztah obou mužů proměnil ve více méně otevřené nepřátelství. Příčinou — a možná jen podnětem — byla některá místa z prvních tří vytištěných knih Balbínovy Epitome, která se mezi jinými dostala i do rukou nejvyššího purkrabí.

Austrofilsky orientovaného Martinice, který se velmi zajímal

o dějepis a sám také napsal „jakési pojednání o českých dějinách“, zarazilo už v Balbínově knize o Gutštejnech místo udávající, že čeští stavové mají právo svobodné volby krále. Tato otázka, vlekoucí se českými dějinami už od nástupu Ferdinanda I. na český trůn roku 1526 a představující významný a osudově nevyužitý trumf české stavovské opozice na zvláště podivném českém sněmu roku 1617 při volbě Ferdinanda II., byla kupodivu citlivá ještě téměř půlstoletí po Obnoveném zřízení zemském. Je jisto, že podobné názory Martinice rozlítily při studiu nového historického díla tehdy už věhlasného historika.⁶³ Nelze vyloučit, že Balbínovy názory popouzely mocného úředníka částečně i pro to, že pocházely právě z pera jezuity, poněvadž Martinicův vztah k jezuitům nebyl zdaleka jednoznačně kladný, jak bychom snad očekávali u rektora mariánské kongregace při klementinské koleji, podporovatele malostranského jezuitského profesního domu a konečně i přítele jak generála řádu, tak provinciála německé provincie. Avšak jezuitská politika v české provincii nebyla, jak ještě dále uvidíme, zdaleka jednotná a navíc Martinic byl člověkem poněkud popudlivým.⁶⁴ Ostatně je rovněž možné, že „ochotní“ přátelé donesli k uším purkrabího některé Balbínovy málo lichotivé výroky jak o jeho politické činnosti, tak o jeho pokusech historických. Po otevřeném propuknutí konfliktu je Balbín nikterak netajil.

V každém případě došly věci tak daleko, že někdy koncem roku 1670 nejvyšší purkrabí další tisk Balbínova díla zakázal, zároveň si na Balbínův spis stěžoval řádovému vedení německé provincie, jíž byla česká provincie podřízena, a už vytisklé svazky poslané do Říma k cenzuře doprovodil svými výtkami.⁶⁵ Byl to tedy právě Martinic, kdo stál u počátku všech už výše zmíněných těžkostí s Epitome a kdo vlastně zapříčinil i Balbínovo přeložení do Klatov.

Zastavení tisku díla, k jehož vytvoření Balbín soustředil své nejlepší síly a které mělo být vyvrcholením jeho historické práce, bylo pro padesátiletého učence těžkou ranou. Bylo však také významným a v dosavadní balbínovské literatuře neprávem opomíjeným posunem v Balbínově myšlení a v jeho životním postoji vůbec. V klatovském vyhnanství — neboť jinak ani nemohl chápat svoje odstranění z centra zápasu o svoje dílo, který úzkostlivě sledoval — se v něm nebývalou silou probudila uražená a pokořená osobní i národní

hrdost. Necítil se osamocen. Pro jeho věc pracovali mocní přátelé nejen v Praze, nýbrž i v okolí císařovně. Navíc dobře věděl, že už je nejen v Čechách, nýbrž i v zahraničí uznávanou autoritou, což mu přinejmenším dokazovala řada žádostí, aby se vyslovil k té či oné historické otázce. Mohl tedy ve svém zápase s vlivem nejvyššího purkrabí i s bezradně postupujícími řadovými představenými počítat se sympatiemi příznivců historické práce.⁶⁶ A těch v Čechách nebylo málo. Tak litoměřický biskup neváhal přirovnat Martinicův postoj ke „zhoubným bouřím, které k cizím skutkům nepřipouštějí světla a rády by z Čech měly nějakou barbarskou poušť, zbavující je světla věků a učitelky života, historie“.⁶⁷

I když Balbín v depresivním klatovském vyhnanství zůstal stále tím skromným učencem, dobře si uvědomujícím chyby, nedostatky a mezery svého díla, stal se přece jen sebevědomějším a hlavně útočnějším. Jinými slovy, jeho zápas za probuzení české národní hrdosti oživením slavné české minulosti dostal nový, bojovnější výraz. V jeho rozjitřené mysli se hlavním viníkem úpadku českého království stal právě nejvyšší purkrabí Bernard Ignác Bořita z Martinic. Martinicovy námitky vůči své práci nemohl Balbín ostatně chápat jinak, než jako povrchní, diletantské a směšné. Od svého vyhnanství pak dával útočnou náladu najevo stále veřejněji. Podle udání do Říma Balbín spoléhaje na přízeň pražského arcibiskupa nemluvil opovržlivě jen o Martinicovi, nýbrž i o císaři, takže ho přátelé varovali, aby purkrabího zbytečně nedráždil.⁶⁸

Na otisknutí podobných myšlenek ovšem nebylo ani pomyslení, a přece je Balbín pod tlakem svého rozhořčení svěřil papíru. Tak vznikla jeho Rozprava na obranu jazyka slovanského a ještě dříve rukopis dnes známý jen málo, ačkoliv má pro posouzení Balbínova roztrpčení, hněvu ba zoufalství nad situací české země význam ještě větší, než proslulá Rozprava. Jde o čtyři fiktivní náhrobní nápisy na adresu (dosud samozřejmě ještě žijícího) Martinice.⁶⁹

Útok na nejvyššího purkrabí je v tomto poměrně útlém rukopise až bezohledný, ostrý a v mnohých bodech asi také nespravedlivý. Balbín tu Martinice nazývá polovzdělancem, kterého k historii vede spíše zájem o kuriozity, jak to ostatně odpovídá jeho nedostatkům ve vzdělání. Avšak mnohem horší jsou výsledky

Martinicovy činnosti v úřadě, který mu byl svěřen. Nešutí se prý nejzákladnějších politických praktik, které vedou k obecnému ozebračování českých zemí. Tím Balbín naráží na Martinicovu povolnost vůči císařovým daňovým požadavkům a nutno přiznat, že tato výtky nebyla v žádném případě jen výrazem jeho nenávisti k purkrabímu, nýbrž vyjadřovala smýšlení mnohých členů české stavovské obce. Konečně přiznával to i Martinic sám, když si v dopise Leopoldovi I. roku 1658 stýskal na velké nepřátelství, které musel zakusit pro svoje přímlyvy za přijetí císařových daňových propozic.⁷⁰ Avšak rozrušený Balbín na tom zdaleka nepřestává a neváhá Martinice srovnávat s císařem Tiberiem, jehož temné povahové stránky poznal ze sugestivního líčení Tacitova. Stejně jako Tiberius miluje prý i Martinic odlehlá místa, kde může nerušeně osnovat plány své násilnické vlády. S pokryteckým úsměvem pak proti sobě štví jednotlivé stavy, přičemž všude šíří jen bázeň a podezírání, a pak v této atmosféře olupuje českou zem. Ozebračená země, zbídačený lid a všeobecná nespravedlnost — to jsou výsledky Martinicovy vlády, pro české země ještě osudnější než všechny hrůzy třicetileté války. Jinými slovy: Kdož okusí šťávu leknínu, ti zapomenou na vlast.⁷¹

Nepochybujeme, že Balbínovy výtky jsou nadměru upřílišněné, ostatně stejně jako jeho antického vzoru. Nicméně měly jisté opodstatnění. Martinic jako představitel vlády v Čechách v letech 1652—1672 se v Balbínových očích nutně musel stát hlavním viníkem úpadku českého království, jehož byl Balbín svědkem. Jeho vinu koneckonců dosvědčovalo i samotné tažení proti Epitome, proti knize, jejíž jedinou snahou byla obhajoba českého národa proti opovržlivosti cizozemců a bohužel i četných Balbínových českých současníků. Tříletá izolace v Klatovech Balbínovi zřetelně ukázala hloubku úpadku kdysi slavného českého království poznáním, že největší nepřátelé českého národa pocházejí právě z tohoto národa.

Oba rukopisy, Trophaeum a Rozprava, byly podle všeho téměř jedinými spisovatelskými plody Balbínova klatovského vyhnanství. K historické práci mu nechyběly jen potřebné pomůcky, nýbrž především lepší duševní rozpoložení. Balbín naříkal, že jakákoliv obrana proti mocnému purkrabí je nemožná a stěžoval si i na

postoj řádu k němu. Řád jej prý opustil, představení mají strach a o odborné stránce věci rozhodují lidé, kteří nemají o historii ani ponětí. Navíc byl v klatovské koleji zatížen povinnostmi, jimž byl celkem svobodně se pohybující „historik provincie“ odvykl. Zastával funkci chrámového zpovědníka, domácího kazatele v koleji a docházel zpovídat i do blízkých vesnic v okolí.

Jakkoliv je však vášnivě žalující a hněvivý tón obou Balbínových rukopisů vzniklých v době klatovského vyhnanství evidentní, nelze jen na jejich základě usuzovat, že Balbín byl nelítostně pronásledovaným a „bezbranným chudým řeholníkem“, bezpříkladně trpícím za své vroucí vlastenecké city. Trapné průtahy s cenzurou Epitome jsou samozřejmě nepopíratelnými fakty, stejně jako soucitné projevy jeho přátel.⁷² Balbín měl zřejmě blízko k tomu, co psychologové nazývají maniakálně-depresivní typ, pro který je charakteristické střídání euforických nebo hněvivých nálad a psychické exaltace se smutkem a netečností. Podmínkám klatovského vyhnanství se přesto poměrně přizpůsobil. Víme totiž, že stále udržoval staré styky s okolními šlechtici, popřípadě navazoval styky nové. Dostával pozdravy od hraběte Adama Matěje z Trauttmansdorfu, pána na Horšovském Týně, a stýkal se i s pánem z Nalžova, Jaroslavem Švihovským z Rýzemberka. Z dopisu posledně jmenovaného se dozvídáme, že Balbín se v Klatovech intenzivně věnoval kolejnímu studentskému divadlu, a to nejen v podobě činoherní, nýbrž snad i operní.⁷³ V téže době rovněž provedl poslední redakci svých dvou spisů „Quaesita oratoria“ a „De oratoria amplificatione“ a předložil je řádové cenzuře ke schválení.

Hlavní Balbínův zájem se v této době soustředil na získání sebenepatrnějších zpráv o všem, co se týkalo jeho Epitome. O tom nás nejlépe zpravuje jeho korespondence s hrabětem Františkem Oldřichem Vchynským. Je dlužno přiznat, že Vchynský v těchto pro Balbína tak těžkých chvílích osvědčil opravdu ryzí přátelství a všemožnou podporu; přestože jej těžce zasáhlo úmrtí synka, trpělivě odpovídal na ustavičné dotazy, žádosti a nářky přecitlivělého Balbína. Nepřestával o Epitome vyjednávat s nejvyšším purkrabím a do Klatov prostřednictvím Balbínova přítele a spolužáka Matěje Václava Šteyera snad poslal i nějaké rukopisy.

V Římě zatím byla na jaře roku 1672 skončena generální cenzu-

ra. Jejím výsledkem byl požadavek nové cenzury, jejíž výsledek měl být pak předložen řádovému generálovi ke konečnému rozhodnutí. To vše se ovšem protáhlo až do příštího roku, avšak ještě v říjnu téhož roku dostal Balbín od českého provinciála souhlas k tištění posledních dvou knih Epitome, týkajících se historie boleslavské. Konečné rozhodnutí stran Epitome nakonec usplnil císař a český král Leopold I., který se na zpáteční cestě z Chebu, kde se císařské vojsko připravovalo k tažení do Francie, zastavil v Praze, aby tu položil základní kámen k dostavbě svatovítské katedrály. Při této příležitosti král navštívil klementinskou kolej. V rozmluvě s jejím rektorem pak vyslovil naléhavé přání, aby Balbínova Epitome, o níž je informován jako o knize záslužné a velice učené, spatřila konečně světlo světa.

Po tomto výslovném přání panovníkově dostaly poněkud zmatené příběhy s cenzurou Epitome přece jen rychlejší spád, zvláště když Leopold I. po prostudování posudku svého knihovníka o Balbínově knize vyslovil už nikoliv jen přání, nýbrž svoji císařskou vůli, aby český provinciál bez dalšího okolkování povolil vydání celého Balbínova spisu. Ani takto rozhodně vyjádřená panovníkova vůle sice okamžitě nezlomila odpor nejvyššího purkrabí a pozoruhodnou váhavost řádových představených, nicméně přece jen znamenala konečné rozhodnutí sporu, zda Epitome bude nebo nebude vytištěna. Jinou věcí ovšem byla otázka, kdy k tomu dojde. Nemělo by valného smyslu sledovat podrobně další průběh sporu o Balbínovu knihu, který ostatně už byl několikrát podrobně popsán v balbínovské literatuře. Spíše si povšimněme, jak zajímavě se v jeho světle promítla mocenská struktura v podobě nejrůznějších a často protichůdných zájmů protagonistů mocenské vrstvy. Hrabě Vchynský nepodporoval Balbína proti Martinicovi jen ze setrvačnosti dobrého vztahu bývalého žáka k bývalému učiteli, nýbrž také proto, že nejvyšší purkrabí byl jeho politickým rivalem. Podobně tomu bylo i v případě postoje hraběte Lamberga, který náležel k jiné dvorní skupině, než Martinic.⁷⁴ Balbínovu situaci nepochybně ovlivnily i tak zdánlivě odtažitě spory, jaké měl nejvyšší purkrabí s rektorem klementinské koleje o pozemky mezi Hostivaří a Průhonicemi. Došlo k nim na konci roku 1674, právě v době, kdy byl Balbín přeložen z Klatov do Opavy, a pravdě-

podobně příznivě ovlivnily přijetí, jehož se Balbínovi v Opavě dostalo.

Hlavní podíl na Balbínově dobrém pocitu po příchodu do Opavy však měla především okolnost, že zde našel mnoho přátel a bývalých spolužáků a žáků, zejména přátele Pošmourného, Kořínka a Geblera. V koleji zastával významné funkce. Stal se spirituálem a zpovědníkem členů koleje a požíval mnoha výhod, mezi jinými i té, že mu nebyla otevírána a kontrolována korespondence. Nepříjemností byla jediná povinnost psát nekrology za zemřelé, ale té se dokázal brzy zbavit stížností do Říma s argumentem, že se tato povinnost neshoduje s funkcí zpovědníka. V Římě argument uznali a Balbína povinnosti psát nekrology zprostiti, „neboť ovšem nesrovnává se to s jeho nejvyšším úřadem“.

Přes všechnu vážnost, již Balbín v Opavě požíval, nepřestával usilovat o přemístění do Prahy, kde by byl přímo v centru boje o Epitome. Konečnému vyřešení těchto jeho trampot napomohly dvě významné změny v Praze. Novým provinciálem české provincie se stal Matěj Tanner, bratr Balbínova přítele Jana Tannera. Byla to změna opravdu významná, neboť předešlý provinciál popřával sluchu Martinicovým útokům a dokonce nejvyššímu purkrabímu slíbil, že za jeho vedení provincie k tisku Epitome nesvolí.⁷⁵

Ještě příjemnější se ukázala změna na pražském stolci arcibiskupském. Matouš Ferdinand Sobek z Bílenberka byl sice Balbínovi příznivě nakloněn, přesto nedokázal v Balbínův prospěch zakročit tak energicky, jako nový arcibiskup Jan Bedřich z Valdštejna. Nový arcibiskup brzy proslul péčí o „dědictví Svatováclavské“, které štědře finančně podporoval, aby mohl vydávat Svatováclavskou bibli, a rovněž si přál dostat do Prahy učeného Balbína.⁷⁶ V okamžiku, kdy na obě významná místa, totiž provinciála české jezuitské provincie a pražského arcibiskupa, nastoupili Balbínovi přátelé, stal se jeho vytoužený návrat do hlavního města království hotovou věcí.

Vánoční svátky roku 1676 slavil Balbín už v pražské klementinské koleji. Podle instrukce řádového generála sice měl být hlídán a přidržován v mezích řádových povinností, ale Matěj Tanner jakožto provinciál asi podobně jako dnes my sotva chápal, jak by v praxi mělo takové „přidržování“ vypadat. Arcibiskup Balbínovi svěřil

dohled nad výchovou svého synovce a vůbec ho obdařil svou arcibiskupskou přízní. V jaké míře bylo Balbínovi této přízně třeba, nelze s určitostí říci. Brzo se nad ním sice opět stáhla nějaká mračna, takže se dokonce opět jednalo o jeho odstranění z Prahy, ale příčiny toho všeho neznáme přesně.

Matěj Tanner a dokonce i jeho bratr Jan, o jehož přátelských vztazích k Balbínovi jsme se již zmínili, Balbína zřejmě k opuštění Prahy přemlouvali, avšak bezvýsledně. Pro lepší představu o tomto jednání ocitujme ze zajímavého dopisu řádového generála Matěji Tannerovi z 31. prosince roku 1678, v němž reagoval na zprávu, že přeložení Balbína z Prahy je už zařízeno: „—... Nedomnívám se, že mne Vaše Důstojnost v oné vytrvalosti, kterou jsem v posledním listě tolik vynášel, zklamala pomalým prováděním odstranění P. Balbína, a to proto, že p. arcibiskup tak ostře proti nám vystoupil. Myslím však, že znova byste se měl pokusit o to, když tak důležité příčiny k tomu Vás nutkají, jak jste mi ráčil sdělit, a úmysl svůj ve skutek uvést. Myslím tudíž, že by bylo nejlépe zajít k Jeho knížecí arcibiskupské Milosti a jemu pod zárukou tajemství sdělit, že tu nejde o nějaké podezřívání, aniž kvůli jiným má P. Balbín opustit Prahu, nýbrž že naše dobré jméno a společné dobro tím trpí. Zajisté pakliže arcibiskup si přeje, abychom v dobré pověsti byli a P. Balbín sám aby nezahynul, nebude asi ve zlé bráti naši žádost, nýbrž ji jako nezbytný úradek schválí. A P. Balbínovi samému budiž dán pokyn, aby Tovaryšstvo Ježíšovo opustil a vstoupil do jiného řádu; nelze myslit, že by nevěděl, jaké a jak těžké tresty v Tovaryšstvu uvaluje na sebe, kdo se tolik zapomenul a pověst a přísahu naši tak hanebně zneuctívá“. A hned v následujícím dopise generál řádu dodává: „Jak se na celou záležitost P. Balbína dívám, sdělil jsem posledně dost obsírně. Dosti však padá na váhu, k čemu se sám přiznává. Myslím, že nemůže být považováno za dostatečný trest, kázeli se, aby bylo zachováno, co se zachovávatí má, totiž že nesmí chlapce zvátí k sobě do pokoje. To se zapovídá všem, i těm, kdo se nijak neprovinili.“⁷⁷

Na základě těchto dvou dopisů je zřejmé, že Balbín byl opět podezírán z mravních poklesků ve svém vztahu k mládeži, stejně jako v roce 1660, kdy byl zbaven učitelského úřadu. Jak je také

vidět, Balbín se před provinciálem hájil, snažil se záležitost vysvětlit a k něčemu se přiznal (quod ipse ultro fatetur). Toto přiznání je ovšem třeba chápat tak, že uvedlo na správnou míru podezření, vzniklé zřejmě opět na základě nějakého udání. Řádový generál i český provinciál vysvětlení přijali a tím, jak se zdá, celá věc skončila. Balbín už Prahu neopustil.

V březnu roku 1677 se konečně dočkal souhlasu k vydání celé Epitome a pilně dohlížel na sazbu. Titulní list knihy vyzdobil Balbínův starý známý, Karel Škréta. Celé dílo Balbín věnoval hraběti Lambergovi, který se tak zasloužil o prosazení díla do tisku, a skvostně vázaný výtisk poslal i Petru Lambeckovi.⁷⁸ Některé věty, slova nebo obraty byly sice po cenzuře proti původnímu rukopisu vynechány či pozměněny, avšak některá místa, označená cenzurou jako závadná, v knize kupodivu zůstala. Většinou zcela malicherné cenzurní zásahy nemohly ostatně knize ubrat na ceně a naopak prospěly její popularitě. Mnoho lidí, kteří by za jiných okolností Výtah z českých dějin přešli bez povšimnutí, chtěli ji nyní po všech těch veřejně tajných jednáních a průtazích vidět a číst. O to větší zájem teď kniha budila u domácích, ale i zahraničních vážných zájemců o historii a přirozeně samotných historiků.⁷⁹ Zájem ciziny těšil obzvláště a umožnil Balbínovi navázat písemné kontakty s mnohými evropskými učiteli. Až překvapivě dobrou informovanost tehdejší evropské intelektuální špičky dokazuje i zajímavá drobnost, že o Balbínově Epitome se zmínil belgický jezuita R. Allegambe ve své Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu už rok před jejím vydáním (ale ovšem „tacito nomine suo“), a zároveň uveřejnil seznam všech dosud vyšlých Balbínových knih. Věděl také, že Balbín údajně sepisuje dějiny české řádové provincie.⁸⁰ Nebyl to zdaleka ojedinělý zahraniční zájem o Balbínovu práci a také nebyl dán jen příslušností k řádu.

Jezuitští učenci měli k informacím díky své dokonalé řádové organizaci sice nejbližší, ale neomezovali se (a také ani nemohli) jen na styk uvnitř řádu.⁸¹ Dostatečně nám to dokazuje případ Balbínův. Balbín už dříve spolupracoval s bollandisty na sbírce Acta sanctorum, víme o jeho spolupráci s Janem Gamanssem, avšak intenzivní korespondenční styk navázal i s učiteli z Lipska, s významným norimberským filologem Christianem Arnoldem a také

profesor Sagitarius, historik, projevil přání seznámit se s Balbínem.⁸¹ Některé styky mu byly představenými zazlívány a i tato skutečnost je pro dobové politické a ovšem i ideologické napětí charakteristická. Podobným výtkám se Balbín pochopitelně bránil. V případě učenců z Francie například s nadhledem konstatoval, že spor mezi francouzským králem a papežem se ho nijak netýká a nemůže být důvodem k přerušení čistě vědeckých styků.⁸² I tento tón je projevem Balbínovy vědecké i osobní hrdosti, jak již jsme o tom mluvili v souvislosti s jeho klatovským vyhnanstvím. Balbín se po celý život vyznačoval pozoruhodnou tolerantností a tato vlastnost ho téměř příkře odlišuje i od jeho přátel a spolupracovníků.⁸³ V posledním desetiletí jeho života se to projevilo nejmarkantněji.

V tomto smyslu je charakteristické, že nejsilnější přátelské pouto v posledním období jeho života ho pojilo k luteránovi, řediteli gymnázia v Žitavě a známému filologovi Kristianu Weisovi. Tato skutečnost významně poznamenává naše hodnocení Balbína. O jeho jednoznačně kladném a oddaném postoji k jezuitskému řádu nemůže být pochyb a mohli bychom pro ně uvést nesčetná svědectví. Jeho duchovní postoj a orientaci to však plně nevystihuje. Řádové členství u něho bylo spíše výrazem hluboké zbožnosti než vědomým naplňováním jezuitského řádového programu. To je třeba zdůraznit zvláště u nás, kde ještě dlouho po Havlíčkově všeobecně známém epigramu jezuité platili za úhlavní nepřátele českého národa a české kultury.⁸⁴ Dosvědčuje to nejen povaha jeho misionářského působení, nýbrž už zmíněná snášenlivost k reformacím vyznáním. Ta nezůstala jen při přátelství s Weisem, nýbrž zašla mnohem dále. Balbín navázal kontakty s mnohými českými exulanty, z nichž je třeba zvláště zmínit komořího a vyslance saského kurfiřta, Jana Albrechta Křineckého z Ronova a z Bibrštejna.⁸⁵

Teprve nyní si Balbín trpce uvědomoval neblahou časovou ztrátu, vzniklou průtahy s Epitome. Času i sil mu očividně ubývalo. Na jaře roku 1679 těžce onemocněl zápalom pohrudnice a po celé tři dny visel jeho život doslova na nitce. Nepochybně cítil blížící se konec a k této myšlence se v dopisech do Žitavy ustavičně vrací. V prosinci roku 1681 podepsal svoji závěť, v níž Mariánské družině při klementinské koleji odkázal všechny zbylé výtisky svých knih.⁸⁶

Ještě později odkázal klementinské knihovně 1000 zlatých, jež získal za prodej svých nově vytištěných knih. Za dva roky ho ranila mrtvice, takže byl ochrnut po celé pravé straně těla a při práci byl zcela odkázán na písaře. Tím ovšem práce vážla a velmi se omezila korespondence. Roku 1685 se v Praze poprvé a naposled setkal s Kristianem Weisem. V posledních třech letech pak už nemohl svůj pokojík v Klementinu prakticky opustit. Namáhalo ho i pouhé diktování a jak je zřejmo z posledních prací, slábla i jeho kdysi tak skvělá paměť. To byla rána nejtěžší, když v důsledku snížené pohyblivosti a vzrůstající zrakové slabosti byl odkázán vlastně jen na ni.⁸⁷

A přece navzdory nezadržitelnému úbytku fyzických a částečně i psychických sil v posledních deseti letech svého života Balbín v podstatně části realizoval svoje nejobdivuhodnější dílo *Miscellanea historica regni Bohemiae*. Tak obrovské dílo samozřejmě nemohlo být výsledkem jen posledního životního desetiletí šedesátiletého a nemocného učence. Bylo plodem celoživotní, téměř bezbřehé píce a trpělivosti. Avšak dlouho hledal jeho konečnou formu. Ještě bezprostředně po skončení prací souvisejících s vytištěním *Epitome* měl Balbín poněkud jiné plány, než uspořádat svůj bohatý materiál do objemných svazků *Miscellaneí*. V první řadě zamýšlel realizovat spis o mariánském poutním místě v Krupce, prvním to místě, kde matka tříletého Balbína hledala životodárný pramen pro svého synka. Ačkoliv i k tomuto tématu shromáždil mnoho materiálu, přece jen ho neztvárnil do konečné podoby tak jako první tři monografie, které věnoval mariánským poutním místům.

Nakonec se rozhodl využít nesmírného bohatství látky, kterou se mu o české zemi podařilo nashromáždit, právě ve svazcích *Miscellaneí*. Tím sice vlastně rezignoval na plán zpracovat důkladně dějiny Čech — připomeňme, že *Epitome* je toliko výtah — avšak na druhé straně se podjal úkolu mnohem obtížnějšího: popsat české země v jejich rozmanitosti, kterou by pouhé dějiny obsáhnout nemohly.⁸⁸ Už za dva roky po vydání *Epitome* vyšel v Praze první svazek a pak prakticky každoročně Balbín vydává svazek za svazkem. Poslední roku 1688, v roce své smrti, přičemž další, hotové nebo alespoň rozpracované, zůstaly v rukopisu.

Potíže s cenzurou měl ovšem i při vydávání tohoto díla. Cenzura mu vytýkala spoustu maličkostí a malicherností. Respektování cenzorských námitek přinášelo další potíže. Jednotlivé svazky musel posílat do Říma, což nejen práci zdržovalo, nýbrž bylo i nákladné a vůbec rozčilující.⁸⁹ Útěchu při těchto svízelných a osvěžení po práci nacházel podle svého zvyku zase v práci. Litevské jezuitské provincii přislíbil sepsání životopisu Mikuláše Leczyckého. Snad jsme už při popisu Balbínových studií v Olomouci a později studií v Praze, tedy období, v nichž se Balbín s Leczyckým stýkal pravidelně a často, dostatečně zdůraznili, co tento polský jezuita pro rozvoj Balbínovy osobnosti znamenal. Rozhodnutí šedesátiletého starce napsat životopis člověka, jehož radou „studuj ze všech sil a staneš se jezuitou“ se po celý život řídil, bližší vysvětlování tedy nepotřebuje. Dodejme jen, že Balbínův životopis jeho učitele není jen životopisem blízkého člověka, nýbrž zároveň přehlednutím života vlastního. Vzpomínaje na Leczyckého vzpomínal zároveň s příznačnou nostalgií stáří na své vlastní mládí, na „léta učednická“ a posléze pak na celý život. Bylo to na samém jeho konci, neboť Bohuslav Balbín „zesnul tiše v Pánu o osmi hodinách večer dne 29. listopadu (1688) v koleji svatoklimentské ve věku 67 let“.⁹⁰ Příštího dne byl pohřben v jezuitském kostele sv. Salvátora. Kristián Weis zprávu o Balbínově smrti doplnil krásnými slovy: „Tovaryšstvo ztratilo muže výmluvného, učeného a pilného, který sobě nic nepředsevzal, aby toho s pochvalou přemnohých nedokončil. Jeho svatá památka vždycky v mé myslí potrvá a nedopustím, aby mi z myslí vypadla zvláštní a laskavá jeho upřímnost.“⁹¹

Weis nebyl jediný, kdo truchlil nad ztrátou učeného muže. Pohřbu se zúčastnilo mnoho lidí, mezi nimi i dva přední úředníci království. Avšak do nicoty padlo pouhé tělo. Dílo samo mělo v českých dějinách ještě sehrát významnou roli, ale to už je jiná historie: *habent sua fata libelli*.